

Izabela Szczepaniak-Wiecha

ZASTĘPCZA OPIEKA RODZINNA W POLSCE

„Rodzinna opieka zastępcza jest formą pomocy dzieciom i ich rodzicom, którzy przez pewien czas muszą żyć w separacji od siebie z powodu zaniedbania, fizycznego lub seksualnego znęcania się lub innych szczególnych okoliczności wymagających opieki poza domem” (Polkowski 1998: 5). W roku 2000 w systemie zastępczej opieki rodzinnej w Polsce miały miejsce zasadnicze zmiany prawne. Zadania organizowania opieki w rodzinach zastępczych należące do systemu oświaty po kilkudziesięcioletnim okresie czasu zostały przekazane w zakres działania pomocy społecznej. W nowym systemie pomocy dziecku i rodzinie rodzinna opieka zastępcza postrzegana jest jako jedna z usług, której celem jest wspieranie rodzin dotkniętych kryzysem. Sytuacja kryzysowa może być spowodowana niekorzystnymi warunkami społeczno-ekonomicznymi, bądź czynnikami wewnętrznymi, takimi jak choroba jednego z członków rodziny, niewydolność wychowawcza, uzależnienie itp. Podstawowe założenia reformy systemu opieki nad dzieckiem przewidują wprowadzenie następujących zasad pomocy i opieki: bliżej dziecka (najlepiej w rodzinie), wcześniej (zanim narosną problemy), krócej (aby nie zdejmować odpowiedzialności z rodziny za dziecko), taniej (decydując się na stosowanie rodzinnych form opieki zastępczej, formy instytucjonalne stosować w ostateczności) i lepiej (opierając się na wiedzy i doświadczeniach specjalistów pracujących z dziećmi i rodziną) (Wiecha 2002).

Zgodnie z Ustawą o pomocy społecznej z dnia 29 listopada 1990 r. (wraz z późniejszymi zmianami) **rodzina zastępcza** jest formą podstawowej pomocy dzieciom, które ze względu na zachodzący w ich rodzinie naturalnej kryzys muszą przez pewien czas przebywać poza domem. Umieszczenie w rodzinie zastępczej powinno mieć miejsce w sytuacji wykorzystania wszelkich możliwości pomocy dziecku w rodzinie naturalnej. Reforma systemu opieki nad dzieckiem promuje wszelkie rodzinne formy pomocy dzieciom i ich rodzinom, równocześnie ograniczając do minimum instytucjonalne formy opieki.

Główną ideą rodzinnej opieki zastępczej jest zapewnienie bezpieczeństwa i dobra dziecka oraz postrzeganie rodziny jako fundamentu właściwego wychowania dziecka (Polkowski 1998: 5).

Szczegółowe informacje dotyczące doboru, zasad działania, umieszczania dzieci w rodzinach zastępczych itp. zawarte są w Rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 29 września 2001 r. (Dz.U., nr 120, poz. 1284).

Rodzina zastępcza przyjmując dziecko kieruje się jego dobrem oraz poszanowaniem jego godności. W szczególności gwarantuje dziecku prawo do wiedzy o swoim pochodzeniu, prawo do utrzymywania kontaktu emocjonalnego ze swoją rodziną naturalną, a także prawo do ochrony przed wszelkimi formami przemocy.

Funkcję rodziny zastępczej mogą pełnić te małżeństwa czy osoby nie pozostające w związku małżeńskim, które spełniają następujące warunki¹:

- dają rękojmię należytego wykonywania zadań rodziny zastępczej,
- mają polskie obywatelstwo, posiadają stałe miejsce zamieszkania w Polsce,
- korzystają z pełni praw cywilnych i obywatelskich,
- nie były pozbawione praw rodzicielskich i opiekuńczych,
- nie są chore na chorobę uniemożliwiającą właściwą opiekę nad dzieckiem (fakt ten został potwierdzony zaświadczeniem lekarskim),
- mają odpowiednie warunki mieszkaniowe oraz stałe źródło utrzymania.

W procesie doboru rodziny zastępczej dla dziecka zwraca się uwagę na przygotowanie kandydatów do pełnienia funkcji rodziny zastępczej oraz możliwość zaspokojenia przez rodzinę potrzeb dziecka i zapewnienie dziecku warunków do właściwego rozwoju. Uwzględnia się także zasadę nierozłączania rodzeństwa, z pominięciem takich przypadków, w których dobro dziecka przemawia za odstępstwem od tej reguły.

Rodzice zastępczy powinni być do pełnienia tak ważnej roli przeszkoleni i zakwalifikowani. Oprócz typowych umiejętności opiekuńczych, powinni być także wyposażeni w umiejętności zaspokajania różnorodnych potrzeb rozwojowych dziecka. Do najważniejszych należą między innymi: pomoc dziecku w radzeniu sobie z efektami separacji z rodzicami naturalnymi, podtrzymywanie więzi pomiędzy dziećmi a rodzicami naturalnymi i rodzeństwem, budowanie relacji uczuciowych z rodzicami zastępczymi, podnoszenie samooceny dziecka oraz aktywne uczestnictwo w zespole realizującym plan pomocy dla dziecka.

Uczestnictwo w szkoleniu zorganizowanym przez ośrodek adopcyjno-opiekuńczy jest warunkiem pozwalającym na otrzymanie kwalifikacji niezbędnych do pełnienia funkcji opiekuna zastępczego. Zakres programowy szkolenia obejmuje kwestie dotyczące w szczególności: zagadnień rodzinnej opieki zastępczej (definicje, cele i formy, przepisy prawne odnoszące się do opieki zastępczej), procedury kwalifikacyjnej (pozyskiwania, diagnozowania i przygotowania kandydatów na opiekunów zastępczych), wiadomości dotyczących potrzeb dzieci umieszczanych w rodzinnej opiece zastępczej, praw i obowiązków wszystkich stron bio-

¹ Warunki, które należy spełnić, aby pełnić funkcję rodziny zastępczej podaje za Ustawą o pomocy społecznej z 29 listopada 1990 roku (tekst jednolity: Dz.U. z 1998 r., nr 64, poz. 414 wraz z późn. zm., s. 16).

rażących udział w procesie zapewnienia opieki, wiadomości z zakresu wychowania dzieci, zaburzeń rozwojowych, pracy z dziećmi chorymi i wykorzystywanymi seksualnie, a także wszelkie inne informacje mogące wesprzeć rodziców zastępczych w ich zadaniu.

Po zakończeniu szkolenia kandydatów na rodziców zastępczych organizator rodzinnej opieki zastępczej przeprowadza kwalifikację kandydatów. W trakcie kwalifikacji komisja kwalifikacyjna ustala czy dana rodzina odpowiada kryteriom rodziny zastępczej i czy będzie w stanie wypełniać jej rolę.

Do najbardziej znanych metod przygotowania opiekunów zastępczych i rodzin adopcyjnych należą Program PRIDE: Rodzinna opieka zastępcza/ adopcja i Program „Rodzina”.

Rodzinna opieka zastępcza przyjmuje postać procesu pedagogiczno-terapeutycznego, w którym uczestniczą: dziecko, rodzice naturalni, rodzice zastępczy, a także inni specjaliści i osoby związane z realizacją planu pomocy danemu dziecku (Polkowski 1998: 5).

Pierwszeństwo w pełnieniu funkcji rodziny zastępczej obejmuje osoby spokrewnione, spowinowacane bądź wskazane przez rodziców dziecka, jeżeli dają gwarancję poprawy sytuacji dziecka.

Liczba dzieci umieszczanych w rodzinie zastępczej w tym samym czasie nie powinna przekraczać trojga dzieci, z wyjątkiem sytuacji umieszczania rodzeństw (wówczas dopuszcza się umieszczenie większej liczby dzieci).

Kryterium czasu sprawowania opieki nad dzieckiem w rodzinie zastępczej pozwala na wyróżnienie krótko-, średnio- i długoterminowych rodzin zastępczych.

Rodzina zastępcza ma obowiązek współpracy z właściwym ze względu na miejsce zamieszkania powiatowym centrum pomocy rodzinie bądź wskazanym przez centrum ośrodkiem adopcyjno-opiekuńczym w zakresie informowania o istotnych sprawach dotyczących dziecka. W sytuacji gdy kończy się zasadność pobytu dziecka w rodzinie zastępczej lub zostają niedopełnione warunki uprawniające do pełnienia funkcji rodziny zastępczej przez opiekunów zastępczych starosta ma obowiązek zawiadomić sąd rodzinny o zaistniałej możliwości powrotu dziecka do rodziny naturalnej lub o potrzebie zorganizowania dziecku opieki zastępczej w innej formie.

Rodzinie zastępczej przysługuje pomoc pieniężna na częściowe pokrycie kosztów utrzymania każdego umieszczonego w niej dziecka. Pomoc ta jest przyznawana w formie decyzji administracyjnej przez Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej (w miastach na prawach powiatu) lub Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie.

Wysokość tej pomocy uzależniona jest od wieku, stanu zdrowia, stopnia rozwoju lub stopnia niedostosowania społecznego, a także od dochodu dziecka (*Zastępcze rodzicielstwo* 2001).

Rodziną zastępczą można zostać w dwojaki sposób:

- sądowy, czyli na mocy bezpośredniego orzeczenia sądu rodzinnego w wyniku ograniczenia lub pozbawienia władzy rodzicielskiej rodziców biologicznych dziecka,

- na mocy umowy cywilno-prawnej zawartej pomiędzy rodziną zastępczą a odpowiednim podmiotem (MOPS, PCPR) na wniosek lub za zgodą rodziców biologicznych dziecka, lub też w przypadku umowy o pełnienie funkcji rodziny zastępczej wykonującej zadania pogotowia rodzinnego.

W tej sytuacji należy jednak niezwłocznie powiadomić o tym fakcie sąd w celu wydania postanowienia.

Inne formy zastępczej opieki rodzinnej

Rodzinny Dom Dziecka (placówka rodzinna) to szczególny rodzaj placówki opiekuńczo-wychowawczej, której celem jest zagwarantowanie dzieciom pozbawionym opieki rodziców biologicznych całkowitej, całodobowej opieki i wychowania w warunkach zbliżonych do domu rodzinnego.

Rodzinny Dom Dziecka jest formą rodzinnej opieki zastępczej zapewniającej opiekę licznemu rodzeństwu. Przyjmuje postać jednej wielodzietnej rodziny dla dzieci w różnym wieku. Placówka ta może mieć pod opieką nie więcej niż 8 dzieci.

Dziecko może przybywać w Rodzinnym Domu Dziecka okresowo (do momentu powrotu do rodziny biologicznej lub do czasu umieszczenia go w rodzinie adopcyjnej) lub też długoterminowo i pozostawać w nim aż do usamodzielnienia.

Obecnie w polskim systemie opieki nad dzieckiem funkcjonują publiczne (powołane przez jednostkę samorządu terytorialnego – Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej) i niepubliczne (zorganizowane przez organizację pozarządową, organizację kościelną lub osobę fizyczną) Rodzinne Domy Dziecka. Jednostka prowadząca placówkę rodzinną powołuje Dyrektora Rodzinnego Domu Dziecka, który równocześnie pełni obowiązki wychowawcy. Dyrektor powinien posiadać co najmniej średnie wykształcenie oraz po odbytych szkoleniu uzyskać stosowne zaświadczenie kwalifikacyjne.

Dyrektor Rodzinnego Domu Dziecka wraz z pracownikami Ośrodka Adopcyjno-Opiekuńczego przeprowadza ocenę sytuacji dzieci (nie rzadziej jednak niż co pół roku). Jej celem jest aktualizacja indywidualnego planu pomocy opracowanego dla każdego z dzieci przebywających w Rodzinnym Domu Dziecka.

Rodzina zastępcza pełniąca funkcję pogotowia rodzinnego to nowa forma odpłatnej opieki zastępczej. Ideą wprowadzenia tej formy zastępczego rodzicielstwa było stworzenie alternatywy dla opieki instytucjonalnej, jaką są domy dziecka.

Jest to opieka zastępcza krótkoterminowa. Czas umieszczenia konkretnego dziecka w pogotowiu rodzinnym wynosi do 12 miesięcy, w wyjątkowej sytuacji może być przedłużony do 15 miesięcy. Rolę opiekunów w pogotowiu rodzinnym mogą pełnić małżonkowie lub osoba nie pozostająca w związku małżeńskim. W przypadku małżeństwa umowę o pełnieniu funkcji pogotowia rodzinnego podpisują obydwójce małżonkowie, lecz wynagrodzenie otrzymuje tylko jedno z nich.

Pogotowie rodzinne zostaje ustanowione na mocy umowy cywilno-prawnej dotyczącej zlecenia. Zostaje ona zawarta pomiędzy opiekunami zastępczymi i Powiatowym Centrum Pomocy Rodzinie lub Miejskim Ośrodkiem Pomocy Społecznej. Do umowy tej mają zastosowanie przepisy o powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym. Umowa każdorazowo określa uprawnienia i obowiązki rodziny zastępczej (*Zastępcze rodzicielstwo* 2001).

Rodzinie zastępczej pełniącej zadania pogotowia rodzinnego przysługuje wynagrodzenie z tytułu pozostawania w stanie gotowości przyjęcia dziecka (80% podstawy) oraz z tytułu świadczonej opieki i wychowania (120% podstawy). Wynagrodzenie to może ulec zwiększeniu (o 20% podstawy), w sytuacji gdy w rodzinie zastępczej przebywa w okresie dłuższym niż 10 dni w miesiącu kalendarzowym więcej niż czworo dzieci. Dzieci do pogotowia rodzinnego kieruje PCPR lub MOPS.

Ideą pogotowia rodzinnego jest pozostawanie w stanie gotowości na przyjęcie dziecka do lat 10 przywiezionego przez policję w sytuacji zagrożenia zdrowia lub życia dziecka, porzucenia dziecka, braku możliwości ustalenia tożsamości rodziców dziecka lub miejsca ich pobytu. Wówczas do obowiązku opiekunów zastępczych należy w ciągu 24 godzin zawiadomienie sądu rodzinnego oraz PCPR lub MOPS, które to instytucje powinny natychmiast zająć się wyjaśnieniem sytuacji dziecka.

W okresie pobytu dziecka w pogotowiu rodzinnym opiekunowie zastępczy wraz z pracownikami PCPR, MOPS i sądu rodzinnego mają obowiązek wyjaśnić sytuację rodzinno-prawną dziecka tak, by mogło ono powrócić do rodziców biologicznych, zostać przysposobionym lub zostać umieszczonym w innej długoterminowej rodzinie zastępczej lub rodzinnym domu dziecka.

Zmiany, jakie dokonały się w ostatnich latach w Polsce w systemie opieki nad dzieckiem umożliwiły integrację oddziaływań skierowanych na dziecko z pracą z rodziną. Podkreśliły potrzebę odbudowywania kompetencji rodzicielskich i umożliwiania powrotu dziecka do rodziny. Natomiast w sytuacji zaistnienia konieczności czasowego lub trwałego odseparowania dziecka od jego rodziny naturalnej wykwalifikowane rodziny zastępcze mają stać się alternatywnym rozwiązaniem dla instytucji opiekuńczo-wychowawczych.

Bibliografia

- Andrzejewski M., *Prawna ochrona rodziny*, Warszawa 1999.
Kawula S., Brągiel J., Janke A. W., *Pedagogika rodziny*, Toruń 1998.
Kozak S., *Sieroctwo społeczne*, Warszawa 1986.
Kusio U., *Rodzina zastępcza jako środowisko wychowawcze*, Lublin 1998.
Polkowski T., *Standardy usług profilaktyczno-opiekuńczych. Kwalifikowane rodziny zastępcze*, Warszawa 1998.
Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 1 września 2000 r. w sprawie placówek opiekuńczo-wychowawczych (Dz.U., nr 80, poz. 900).

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 września 2001 roku w sprawie rodzin zastępczych (Dz.U., nr 120, poz. 1284).
- Różańska E., Tynelski A., *Rodziny zastępcze jako forma opieki nad dzieckiem*, Kielce 1981.
- Safian M., *Osamotnione dzieci. Rodziny zastępcze i rodzinne domy dziecka*, Warszawa 1983.
- Telka L., *Rodzinne domy dziecka. Zarys monograficzny*, Łódź 2000.
- Ustawa z dnia 29 listopada 1990 roku o pomocy społecznej (Dz.U. z 1998 r., nr 64, poz. 414 z późn. zm.).
- Wagner I., *Sieroctwo społeczne. Przyczyny, następstwa, formy kompensacji*, Częstochowa 1997.
- Wiecha D., *Materiały wykorzystywane do szkolenia dla kandydatów na opiekunów zastępczych i adopcyjnych*, Kraków 2002.
- Współczesne kierunki w opiece nad dzieckiem*, red. W. Stelmaszczuk, Warszawa 1999.
- Zagrożone dzieciństwo. Rodzinne i instytucjonalne formy opieki*, red. M. Kolaniewicz, Warszawa 1998.
- Zastępcze rodzicielstwo*, oprac. Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Kraków 2001.